

УДК 94:[334.722.2:658.114.2](477)''18/19''(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Chalavan>

Victor Chalavan

Candidate of History, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Chalavan, V. (2024) Activities of beekeeping societies in the territory of Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century. *Ukrain-skyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 81-99. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Chalavan>

ACTIVITIES OF BEEKEEPING SOCIETIES IN THE TERRITORY OF UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of the article is to analyze the activities of beekeepers' associations on Ukrainian territory in the 19th and early 20th centuries and assess their contribution to the development of the industry through initiatives related to the practice of beekeeping, scientific and informational support, influence on the development of government policy vectors, etc.*

The scientific novelty of the study consists in deepening and systematizing information about the activities of beekeeping societies based on a detailed analysis of industry periodicals of the late 19th and early 20th centuries: «Bulletin of the Russian Beekeeping Society», «Bulletin of the South Russian Animal Husbandry», «Voice of the Beekeeper», «Notes of the Simferopol Department of the Imperial Russian Horticultural Society», «Russian Beekeeping Leaflet», «Southern Farm», «South Russian Agricultural Newspaper».

Conclusions. *It was established that by the mid-1910s, beekeeping had turned into an important branch of agriculture, which gave the country a certain economic profit, although not all regions of the Russian Empire could boast of the introduction of rational beekeeping. A network of beekeepers' associations, demonstration and educational apiaries has been created. There was an urgent need to establish a special research institution for beekeeping, the main task of which would be the organization of systematic scientific work, experiments and observations, the introduction of rational practical beekeeping and the dissemination of comprehensive knowledge about the practice and theory of beekeeping, and would prepare a sufficient contingent of specialists. The merit of the beekeeping societies was in systematic requests to the government for the establishment of special lower practical beekeeping schools, teaching of this subject in secondary and higher agricultural educational institutions, as well as for the need to hold periodic courses and exhibitions, distribution of model apiaries. The public, through the beekeepers' associations, took care of the spread of beekeeping knowledge among the population - through educational institutions, model and training apiaries, mobile and stationary museums and exhibitions, courses, public lectures, activities of private and state instructors, etc. The collection of statistics on beekeeping throughout the Russian Empire was organized. The opening of honey-making schools and the removal of excise duties on honey, beverages and sugar for feeding bees, the reduction of the cost of beekeeping equipment, the so-called «honey Sundays» began to be organized as a means of popularizing and selling honey, as well as as a means of combating its falsification; a proposal was put forward to organize analyzes of beekeeping products in city medical and sanitary laboratories and in laboratories of educational institutions in order to prevent the spread of fakes. While engaged in scientific and research activities, the members of the societies actively studied bee diseases, in particular, blight, and measures to combat them. A program of a network of industry research stations in the empire was developed.*

Keywords: *beekeeping societies, beekeeping museums, beekeeping exhibitions, research and demonstration and educational apiaries, honey making, Russian Beekeeping Society, South Russian Beekeeping Society, Boyar School of Beekeeping, Kharkiv Society of Beekeepers and Beekeepers, Ekaterinoslav Society of Beekeeping.*

Віктор Чалаван

кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Чалаван В. Діяльність товариств бджільництва на теренах України в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 81-99. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Chalavan>

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. Метою статті є аналіз діяльності на українських теренах у XIX – на початку XX ст. товариств бджолярів та оцінка їхнього внеску в розвиток галузі через ініціативи, пов'язані із практикою пасічникування, науково-інформаційним забезпеченням, впливом на розробку векторів урядової політики тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні та систематизації інформації про діяльність товариств бджільництва на основі детального аналізу галузевої періодики кінця XIX – початку XX ст.: «Вестник Русского общества пчеловодства», «Вестник Южно-Русского животноводства», «Голос пчеловода», «Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства», «Русский пчеловодный листок», «Южное хозяйство», «Южно-русская сельскохозяйственная газета».

Висновки. Встановлено, що до другої половини 1910-х рр. бджільництво перетворилося на вагомий галузь сільського господарства, яке давало країні певний економічний прибуток, хоча на практиці раціональним бджільництвом могли похвалитися далеко не всі регіони Російської імперії. Створено мережу товариств бджолярів, показових і навчальних пасік. Постає загальна необхідність заснування спеціальної дослідної установи з бджільництва, основним завданням якої стала б організація систематичної наукової роботи, дослідів і спостережень, запровадження раціонального практичного бджільництва і поширення знань про практику й теорію бджільництва, підготовка фахівців. Заслуга товариств бджільництва полягала у систематичних клопотаннях перед урядом як про заснування спеціальних нижчих практичних шкіл бджільництва, викладання цього предмету у середніх і вищих сільськогосподарських навчальних закладах, так і про необхідність проведення періодичних курсів і виставок, розповсюдження зразкових пасік. Громадськість через товариства бджолярів піклувалася про поширення серед населення знань із бджільництва шляхом організації навчальних закладів, зразкових і навчальних пасік, пересувних і стаціонарних музеїв і виставок, курсів, публічних лекцій, діяльності приватних і державних інструкторів тощо. Було налагоджено збір статистики з бджільництва у межах усієї Російської імперії. Розпочалося відкриття шкіл медоваріння і зняття акцизних зборів на мед, напої і цукор для підгодовування бджіл, здешевлення вартості бджолярського приладдя, почали влаштовуватися т. зв. «медові неділі» як засіб популяризації і збуту меду, а також як засіб боротьби з його фальсифікацією; висунуто пропозицію, щоб з метою попередження поширення фальсифікату організувати проведення аналізів продуктів бджільництва у міських лікувальних і санітарних лабораторіях і в лабораторіях навчальних закладів. Займаючись науково-дослідною діяльністю, члени товариств активно вивчали захворювання бджіл, зокрема, гнилець, і заходи боротьби з ними. Напрацьовувалася програма мережі галузевих дослідних станцій в імперії.

Ключові слова: товариства бджільництва, музеї бджільництва, виставки бджільництва, дослідно-показові та навчальні пасіки, медоваріння, Російське товариство бджільництва, Південно-Російське товариство бджільництва, Боярська школа бджільництва, Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва, Катеринославське товариство бджільництва.

Постановка проблеми.

Сьогодні Україна визнана однією з провідних країн розвиненого бджільництва, яка забезпечує орієнтовно 1/7 частину світового виробництва меду. Нагромадження значного досвіду ведення бджільництва в Україні, його зростаюче значення для сільськогосподарського виробництва зумовили створення сучасного вітчизняного науково-виробничого, селекційного та навчального комплексу, до якого входять Спілка пасічників України, обласні об'єднання бджолярів, Національний науковий центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича» НААН, низка інших науково-дослідних і навчальних установ. Закономірно, що цей фундамент був закладений кількома поколіннями вчених і організаторів бджільничої справи, починаючи з XIX ст. Власне у другій половині XIX ст. відбулися кардинальні виробничі й наукові зрушення у галузі, суттєво підвищилася активність не лише вчених, а й бджолярів-аматорів і виробничників, які почали кооперуватися в пасічницькі об'єднання, що досягли згодом значних успіхів у виробництві меду й воску, розповсюдженні передових прийомів пасічникування і результатів ведення бджільництва на наукових основах. Крім того, громадські об'єднання у формі товариств, кооперативів і з'їздів бджолярів безпосередньо впливали на вироблення вектору урядової політики в сільському господарстві. Зважаючи на це, досвід їхнього функціонування в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історія становлення і розвитку бджільництва в Україні залишається не вивченою, особливо період XIX – початку XX ст., коли почали закладатися основи ведення раціонального бджільництва. Мало дослідженою є як діяльність учених-бджолярів щодо наукового забезпе-

чення галузі, так і їхніх об'єднань – товариств і кооперативів. Були опубліковані лише поодинокі узагальнювальні праці з історії бджільництва: наприклад, брошури Т. Юрченка¹, С. Розова². Для 1960-х – 1980-х рр. характерним стало видання праць про окремих учених-бджолярів і практиків: П. Прокоповича, Є. Архипенка, І. Корабльова та ін. Серед сучасних досліджень, в яких розкрито питання становлення та еволюції вітчизняного бджільництва в історичній ретроспективі, забезпечення наукових основ розвитку галузі виокремимо праці І. Бородай³, В. Вергунова⁴, М. Дейнеки⁵, В. Скуратівського⁶. З'явилися публікації, в яких з'ясовано внесок окремих українських бджолярів у розроблення раціональних методів бджільництва у XIX – на початку XX ст.⁷. Зокрема, в колективній монографії науковців Інституту бджільництва ім. П. І. Прокоповича систематизовано інформацію про досягнення українських бджолярів: О. Андріяшева, В. Ващенко, В. Виноградчого, І. Корабльова, П. Корженевського, В. Ломакіна, Я. Підгорського, П. Прокоповича, А. Тітова, В. Шимановського та ін. В. Поліщук проаналізував розвиток пасічницької освіти в Україні⁸. Г. Бондарчуком у дисертації⁹ виділено етапи зародження і еволюції бджільництва від найдавніших часів до сьогодення, зокрема, науково-організаційні засади галузі, охарактеризовано системи ведення бджільництва, здобутки окремих фахівців-бджолярів, учених і установ. У цьому контексті згадано й освітні заклади з бджільництва XIX – початку XX ст., й окремі об'єднання українських пасічників (зокрема, Південно-Російське товариство бджільництва), й тогочасну періодику, проте широкий дослідницький спектр не дозволив авторові сконцентруватися на ролі та внеску товариств бджолярів у розвиток галузі. Фактично єдина спроба в історичній науці висвітлити діяльність галузевих товариств як добровільних агропросвітницьких об'єднань українських пасічників належить О. Силці¹⁰.

Мета статті.

Метою статті є аналіз діяльності на українських теренах у XIX – на початку XX ст. товариств бджолярів та оцінка їхнього внеску в розвиток галузі через ініціативи, пов'язані із практикою пасічникування, науково-інформаційним забезпеченням, впливом на розробку векторів урядової політики тощо.

Виклад основного матеріалу.

На кінець XIX ст. бджільництво у Російській імперії переживало «перехідний» період: від первісних рутинних способів до прогресивних у нових соціально-економічних умовах. Переважали два види бджільництва: бортничє і пасічне, – на українських теренах – останнє. До вирішення нагальних питань галузі активно долучалися не лише уряд і земства, а й громадськість, яка головні завдання вбачала насамперед у поширенні відповідних знань, заснуванні нових спеціалізованих видань, уведенні викладання бджільництва у навчальних закладах тощо.

1 Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Видання Прилуцького кооперативного пасічницького товариства. Прилуки: Держдрукарня ім. Раковського, 1926. 45 с.

2 Розов С. Очерки по истории отечественного пчеловодства. Научно-исследов. Ин-т пчеловодства. / Вестник. № 21. Сапожок: Рязанское отделение изд-ва «Московский рабочий», 1972. 111 с.

3 Бородай І. Становлення та розвиток наукових основ бджільництва в Україні. *Історія науки і біографістика*, 2009. № 4. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09boroday.pdf>.

4 Вергунов В. Агронія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1917 рік). Київ: Аграрна наука, 2009. 278 с.

5 Дейнека М. Розвиток вітчизняного бджільництва в світовому контексті: історичні віхи. *Історія науки і біографістика*. 2022. № 1. С. 156-169. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2022-1/08.pdf>.

6 Скуратівський В. «Я вас, бджоли, благословляю...». Київ: Техніка, 2005. 318 с.; Скуратівський В. Кухоль меду. Київ: Вид-во «Преса України», 1998. 120 с.

7 Харчук Л., Бондарчук Г., Міщенко О., Романенко Л. Благодійник і патріот. *Бджільництво України*. 2022. Вип. 9. С. 114-117; Основоположники, вітчизняні вчені та практики в галузі бджільництва України / НААН; Нац. наук. центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича». Київ, 2014. 112 с.

8 Поліщук В. Пасічницька освіта і розвиток бджільництва в Україні. *Науковий вісник АН ВШУ*. 2005. № 3 (29). С. 3-9.

9 Бондарчук Г. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 / Нац. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. 204 с.

10 Силка О. Товариства бджолярів як вид агропросвітницьких об'єднань України (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету*. 2015. № 9 (342). С. 108-112.

Товариствами бджільництва називали союзи, які мали за мету «сприяти об'єднаними силами своїх членів розвитку і вдосконаленню бджільництва певного регіону», для чого скликалися зібрання, на яких виголошувалися доповіді наукового та практичного характеру; демонструвалися живі бджоли, медодайні рослини, прилади для утримання бджіл; члени оз-найомлювалися з новими породами бджіл, інноваціями у техніці ведення бджільництва, но-вими кормами і засобами боротьби з паразитами, фальсифікатами продуктів бджільництва, а також із діяльністю аналогічних товариств, галузевою літературою тощо. До компетенції товариств бджільництва входило скликання регіональних і всеросійських з'їздів бджолярів; поширення теоретико-практичних знань; напрацювання правильних способів ведення пасіч-них господарств через проведення відповідних дослідів; облаштування дослідних станцій бджільництва, зразкових і навчально-показових пасік, полів і розплідників медодайних рос-лин, шкіл, училищ, музеїв, бібліотек, курсів, читань, лабораторій для дослідження захворю-вань бджіл, аналізу пропонованих у торгівлі засобів для боротьби з паразитами і шкідниками бджіл, штучних кормів та якості продуктів бджільництва; відкриття довідково-комісійних бюро, майстерень і складів для продажу предметів і продукції бджільництва; організація до-слідів акліматизації різних порід бджіл і рослин-медоносів; спорядження пересувних виста-вок і екскурсій; зібрання статистичних даних про становище пасічництва в районі діяльності товариства і матеріалів до історії бджільництва; організація конкурсів і виставок; видання протоколів і звітів засідань, праць товариств у вигляді окремих збірників або журналів; на-лагодження контактів з іншими бджолярськими чи торговими установами задля постачання членам товариства бджолиних сімей, маток, вуликів та ін.; створення спеціальних комітетів, відділів, «товариществ» зі збуту продукції тощо¹¹.

Станом на 1892 р. у межах Російської імперії функціонувало 9 товариств бджільництва з 4 філіями; до початку 1896 р. – уже 14 з 8 філіями¹²; до 1915 р. – 276 товариств¹³. Нижче-представлена статистика враховує 179 осередків, з яких 132 мали постійно діючі установи у своєму складі:

- дослідно-показові та показові пасіки (46% товариств);
- бібліотеки (42%);
- склади і крамниці бджолярського інвентарю (35%);
- музеї бджільництва (19%);
- майстерні з виготовлення штучної вошни (6%);
- посередницькі операції з продажу меду (6%);
- майстерні з виготовлення бджолярського інвентарю (4%);
- курси бджолярів (4%);
- прокатні пункти бджолярського інвентарю (3%);
- показові посіви медоносних трав (2%);
- показові сади й городи (2%);
- виставки бджільництва (2%)¹⁴.

Лише окремі товариства організували книжкові склади, розплідники маток, заводи з варіння меду, експертні комісії на звання бджоляра-практика, довідково-комісійні бюро, кредитні товариства бджолярів, щорічні медові ярмарки тощо; спеціальна школа бджіль-ництва (Боярська) утримувалася лише одним товариством – Південно-Російським товари-ством бджільництва; 12 товариств друкували періодичні видання з питань бджільництва¹⁵.

11 Кооперация. Как основать и вести пчеловодное общество. *Голос пчеловода*. 1914. Март, № 5. С. 201–206, с. 203, 204, 205.

12 Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. От-дел III. Домашние животные. С. 85–86.

13 Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. С. 67.

14 Там само.

15 Там само.

Перше товариство бджільництва Російської імперії у статусі Комісії з бджільництва або I відділення при Імператорському вільному економічному товаристві зареєстроване у 1878 р. за клопотання і головування проф. О. Бутлерова¹⁶. Від 1883 р. функціонував Відділ бджільництва Імператорського Російського товариства акліматизації тварин і рослин (м. Москва), при якому ще у 1865 р. відкрито Музей бджільництва, який став першим не лише в Російській імперії, а і в Європі загалом¹⁷. При товаристві функціонувала велика пасіка з курсами для підготовки інструкторів та недільними бесідами з бджільництва. У 1907 р. засновано Всеросійське товариство бджільництва і садівництва (м. Санкт-Петербург) з постійно діючими музеєм, показовою пасікою і городом, науково-практичними курсами бджільництва, садівництва і городництва для народних учителів, започаткованими з 1914 р. Однак це були осередки, які поширювали свою діяльність переважно на російські губернії.

На українських землях, як зазначає О. Силка, перше об'єднання бджолярів (за пропозицією О. Андріяшева) зареєстроване у 1887 р. – у статусі спеціалізованого відділу Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості¹⁸. За вказівкою ж Г. Боднарчука, перше товариство пасічників в Україні (не підросійській) було засноване у 1868 р. в Коломиї (Галичина) О. Наумовичем; а в підросійських губерніях – у 1893 р. у Харкові¹⁹. Певно, Г. Боднарчук, узявши інформацію з брошури Т. Юрченка²⁰, мав на увазі Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва або, як його називали, – II відділення Південно-Російського товариства акліматизації, яке, як нам удалося встановити, було створене ще у 1888 р., а у 1896 р. лише відновило свою діяльність (про нього мова йтиме далі – В. Ч.).

Щодо Відділу шовківництва і бджільництва Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, то, як засвідчили першоджерела, він, хоч і був зареєстрований у 1887 р., розпочав свою практичну діяльність лише 14 травня 1895 р. у кількості 11 членів за головування Л. Артемовського²¹. Завдання відділу полягали в теоретичній розробці питань шовківництва і бджільництва шляхом взаємного обміну досвідом між членами, виголошення доповідей, видання науково-популярної продукції, облаштування зразкових пасік і станцій для вигодовування шовковиків, надання шовководам і пасічникам вдосконалених знарядь за доступними цінами. За рік кількість членів відділу зросла до 92 осіб (52 міських, 42 іногородніх)²², серед яких варто назвати імена відомих на той час бджолярів і помологів Л. Артемовського, П. Корженевського, В. Цеховського, П. Яроцького, І. Шумського, В. Волковинського, О. Осипова та ін. Від початку функціонування Відділ шовківництва і бджільництва здійснив опис пасік бджолярів Київської губернії: П. Корженевського, В. Волковинського, митрополичого будинку у Пронивщині, Уманського землеробського училища. Відвідувачам демонструвалися приватні пасіки Л. Артемовського, В. Волковинського, П. Корженевського, проте відділ відразу поставив питання про облаштування власної зразкової пасіки²³. За перший рік діяльності розпочато також облаштування майстерні з виготовлення вуликів.

Серед центральних товариств, яке поширювало діяльність на всю територію імперії, маючи і в Україні власні відділення, назвемо Російське товариство бджільництва, засноване у 1891 р. у Санкт-Петербурзі під головуванням проф. С. фон-Глазенапа (згодом – М. Шихмано-

16 Отдел I. Хроника. *Русский пчеловодный листок*. 1897, сентябрь, № 9. С. 267.

17 Хроника. По России. Московский музей пчеловодства. *Южное хозяйство*. 1913, 31 декабря, № 24. С. 858.

18 Силка О. Товариства бджолярів як вид агропросвітницьких об'єднань України (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету*. 2015. № 9 (342). С. 108.

19 Боднарчук Г. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 / Нац. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. С. 61.

20 Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Видання Прилуцького кооперативного пасічницького товариства. Прилуки: Держдрукарня ім. Раковського, 1926. С. 24.

21 Нужды шелководства и пчеловодства в районе деятельности Киевского общества сельского хозяйства / сост. Л. Артемовский [пред. отдела]; Киевское о-во сел. хоз-ва, отд. шелководства и пчеловодства. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. С. 1.

22 Там само. С. 2.

23 Там само. С. 10, 11.

ва). Головним завданням обрано розповсюдження раціонального бджільництва та розширення ринків збуту продукції бджільництва. Опікуном виступав Великий князь Георгій Михайлович. До 1914 р. осередок нараховував 1 275 членів. З 1893 р. під редакцією С. фон-Глазенапа видався журнал «Вестник Русского общества пчеловодства», який фактично від початку існування був рекомендований Міністерством землеробства для бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів, а Св. Синодом – для бібліотек духовних семінарій.

Товариство володіло низкою крамниць бджолярського приладдя; музеєм бджільництва; бібліотекою; складом бджолярського приладдя, меду й воску, де здійснювалися торговельні операції; облаштовувалися курси бджільництва, садівництва і городництва; регулярно влаштовувалися виставки і читання лекцій. При товаристві також функціонували такі структури:

зразкова навчальна пасіка, відкрита у 1898 р., на якій культивувалися різні медодайні рослини для дослідів, наприклад, чорна й біла гірчиця, фацелія горобинovidна, «огіркова» трава, синяк, синюшник²⁴;

лабораторія (згодом – дослідна станція) при показовій пасіці для дослідження меду і воску. При станції до 1913 р. створено комісії: ботанічна (займалася упорядкуванням гербарію медодайних рослин, збором відповідної статистики за регіонами, розробкою спеціальних анкет та інструкцій для пасічників щодо вирощування медоносів тощо); хімічна (проводила обстеження щодо хімічного складу продукції бджільництва, задля боротьби з фальсифікаціями)²⁵; зоологічна (займалася науковим вивченням зоології бджіл, збором відомостей про захворювання, концентрувала засушені зразки хворих бджіл, з дефектами, личинок та ін. матеріалів, які в подальшому склалися у цілі колекції)²⁶. У 1912 р. засновано хіміко-бактеріологічну лабораторію (завідувачем призначено приват-доцента С.-Петербурзького університету І. Сербінова) для вивчення питань, пов'язаних із діяльністю нижчих як корисних так і шкідливих організмів для різних галузей бджільництва – для самих бджіл, у медоварінні, у процесах «бродіння» меду тощо; здійснювалися аналізи воску, меду, медових напоїв задля визначення фальсифікатів. Лабораторією розроблялися раціональні методи боротьби з дезентерією і гнильцем бджіл; аналізи меду при медоварінні тощо²⁷;

організовано збір і обробку статистичних даних із бджільництва (зокрема, щодо кількості пасік, часу заснування, кількості отриманого меду, воску, цін на продукцію бджільництва, шкідників бджіл) різних регіонів імперії. У цьому напрямі робота розпочалася ще з 1901 р., коли Всеросійським з'їздом бджолярів визнано необхідність заснування при товаристві статистичного бюро. Черговий Всеросійський з'їзд бджолярів у Києві у 1909 р. підтвердив нагальність такого заходу, в результаті чого з 1911 р. розпочалася систематична робота під керівництвом В. Сланського зі збору даних у всіх регіонах імперії (до цієї роботи були долучені кореспонденти товариства, інструктори бджільництва, місцеві пасічники). Зокрема, обробка статистичної інформації щодо шкідників бджіл на пасіках була доручена члену товариства В. Пікелю, яким у номерах «Вісника...» за 1913 р. опубліковано ґрунтовні підсумки з вивчення цього питання²⁸.

Товариство опікувалося також запровадженням теоретичних і практичних занять із бджільництва у середніх і нижчих училищах різних відомств, а також у притулках і колоніях для малолітніх злочинців, долучалося до облаштування шкільних пасік²⁹. З 1909 р. Російське товариство бджільництва розпочало видачу премії імені голови Російського товариства бджільництва М. Шихманова господарям і вченим за видатні заслуги у справі розвитку

24 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1907 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1908, апрель–май, № 4–5. С. 124.

25 Из деятельности Русского общества пчеловодства. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, июль, № 7. С. 277-280.

26 Из деятельности Русского общества пчеловодства. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, август, № 8. С. 310-314.

27 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1912 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, декабрь, № 12. С. 447-458.

28 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1912 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1913, ноябрь, № 11. С. 405, 406, 407.

29 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства с 1 января 1898 по 31 января 1899 г. Санкт-Петербург, 1899. С. 3.

бджільництва³⁰. Товариством розроблено і введено в дію у 1894 р. на основі законодавства та бджолярської практики спеціальне «Зведення прав і обов'язків бджоляра», яке у 1912 – 1913 рр. за підтримки комісії, юристів і бджолярів-практиків було переглянуте й удосконалене. Оновлене «Зведення...», упорядковане кандидатом юридичних наук С. Троїцьким, друкувалося на шпальтах «Вісника...» у 1913 р. і детально обговорювалося на VII Всеросійському з'їзді бджолярів у 1913 р. у Києві.

Важливе місце у діяльності РТБ посідало також питання щодо зняття акцизних зборів на мед, напої і цукор для підгодовування бджіл, яким воно почало опікуватися на початку XX ст., зорганізувавши подачу усіма місцевими товариствами бджільництва відповідних клопотань до місцевих акцизних управлінь. У результаті питання набуло розголосу серед пасічників та в місцевій пресі. Нарешті Імператорським указом від 7 липня 1906 р. Міністерству фінансів в окремих випадках було дозволено відпуск безакцизного цукру з заводів на підгодовування бджіл у тих губерніях, які постраждали від неврожаю трав у кількості до 15 фунтів на кожен вулик зі звільненням від акцизу і додаткових зборів³¹. Підгодовування було винятково важливою мірою щодо рятування сотень тисяч сімей бджіл, які щорічно гинули від голоду в різних губерніях імперії внаслідок складності й дороговартості цього процесу. Важливо наголосити, що в регіонах буряково-цукрової промисловості, до яких належала й частина українських губерній, отримання безакцизного цукру безпосередньо з заводів не складало труднощів, що стимулювало його отримання. Серед громадськості були й опоненти безакцизного продажу цукру, які вважали, що такий захід лише посилить фальсифікацію меду.

Російське товариство бджільництва мало ряд відділів у різних містах імперії. Зокрема, станом на 1896 р. зафіксовано чотири: у Сімферополі (Кримський), Воронежі, Пензі, Острові (Псковська губ.)³², у 1917 р. фігурувало вже шість: Кримський (у Сімферополі), Самарський, Золотоніський (Полтавська губ.), Жиздранський (Калужська губ.), Барнаульський, Залісовський (Томська губ.)³³. Загалом же, як зазначила І. Демуз, на українських теренах протягом кінця XIX – початку XX ст. функціонували три: Рівненський (з 1908 р.); Золотоніський (Полтавська губ.) (з 1912 р.); Кримський (створений у м. Сімферополь Таврійської губ. у 1894 р.)³⁴. Нами встановлено, що у 1897 р. за клопотанням місцевих бджолярів П. Смірнова і В. Волковинського було відкрито також Київський відділ (під головуванням першого з них)³⁵, який, проте, у 1898 р. був ліквідований³⁶.

Найбільшим був Кримський відділ Російського товариства бджільництва, який на початок 1896 р. складався з 46 членів, отримував асигнування від Таврійського губернського і Сімферопольського повітового земств у розмірі 300 і 100 руб. відповідно³⁷, до початку 1899 р. – 4 почесних і 57 дійсних членів (голова – К. Памфілов, заступники – Д. Балуха і С. Мокржецький, члени ради – П. Хинцицький і В. Буглак)³⁸. Відділ займався, наприклад, складанням гербарію і списків медоносних рослин Таврійської губернії (науковий супровід цієї справи доручено С. Мокржецькому), встановленням зносин із Південно-Російським товариством бджільництва, консультував місцевих бджолярів із фахових питань, продавав селянам-бджолярам за помірними цінами приладдя, рекомендував спеціальну фахову літературу, брав

30 От Совета. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1909, апрель, № 4. С. 113-115.

31 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства за 1907 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1908, апрель-май, № 4-5. С. 115.

32 Из деятельности отделов Русского общества пчеловодства в 1896 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1897, август-сентябрь, № 11-12. С. 394.

33 Деятельность Русского общества пчеловодства. *Русский пчеловодный листок*. 1917, март, № 3. С. 98.

34 Демуз І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. С. 234, 235.

35 Журнал Общего собрания Русского общества пчеловодства 21 – го января 1897 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1897, 15 марта, № 6. С. 182.

36 Отчет о деятельности Русского общества пчеловодства с 1 января 1898 по 31 января 1899 г. Санкт-Петербург, 1899. С. 5.

37 Из деятельности отделов Русского общества пчеловодства в 1896 г. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1897, август-сентябрь, № 11-12. С. 396.

38 Отчет Крымского отдела Русского общества пчеловодства за 1898 год. *Записки Симферопольского отдела Императорского Русского общества садоводства*. 1899. Вып. X. С. 27.

участь у сільськогосподарських виставках: експонувалися вулики, знаряддя бджільництва, штучна вощина, книги, креслення. Керівництво відділу долучалося до закладання нових пасік у Таврійській губернії (наприклад, у 1898 р. у Сімферопольському повіті закладено дві промислові пасіки: Г. Новикова (у Зуйській волості) та В. Іванова і Ф. Савельєва³⁹). Особлива роль відводилася сприянню заняттям бджільництвом при народних школах: відділ надавав окремим школам зразкові вулики, приладдя, книги і брошури. При відділі функціонував склад із продажу вуликів, знарядь і штучної вощини.

Проте, як констатувалося в літературі, Кримському відділу вдалося розвинути активну діяльність лише з початку ХХ ст., коли головою осередку у 1908 р. обрано впливового місцевого аграрія Н. Безпалова. У цей період відділ активно пропагував серед сільських господарів бджолярський промисел: якщо у Сімферопольському повіті у 1910 р. нараховувалося лише 132 пасіки з 4 374 вуликами, то до 1915 р. там було вже більше 1 000 пасік із 22 000 вуликів⁴⁰. За сприяння відділу відкрито Музей предметів бджільництва при Таврійській губернській земській управі, бібліотеку (з 400 книгами з бджільництва), склад-крамницю бджолярського приладдя, майстерню для виготовлення штучної вощини. Організовано дослідно-показову пасіку, на якій щотижня по п'ятницях інструктор відділу надавав пояснення і демонстрації різних прийомів бджільництва. «Бджолярські п'ятниці» серед місцевого населення користувалися неабиякою популярністю. Дослідно-показова пасіка відіграла ключову роль не лише для розвитку кримського бджільництва, а сприяла переходу місцевих бджолярів від примітивних до раціональних способів ведення бджільництва. Крім того, важливого значення в роботі відділу надавалося безкоштовній інструкторській допомозі бджолярам на місцях, поширення галузевої літератури, облаштування курсів для народних учителів та інших категорій, організація у віддалених селах Криму читань-бесід. З 1914 р. Кримський відділ розпочав роботу з відкриття першої у Криму школи бджільництва.

На 1917 р. у складі Російського товариства бджільництва нараховувалося 3 тис. членів. Працювали постійні курси бджільництва, городництва й садівництва, на яких щорічно навчалося по 300 – 400 слухачів, хімічна й бактеріологічна лабораторії, бібліотека, навчальна пасіка, музей бджільництва (вважався одним із найкращих за багатством зібраних колекцій у всій тогочасній Російській імперії), редакція журналу під керівництвом проф. С. Глазенапа. Крім «Вісника...» товариством до 1917 р. опубліковано низку фундаментальних праць із бджільництва, більшість із яких схвалено Вченими комітетами Міністерств землеробства і народної освіти, зокрема: Лайанса «Повний курс бджільництва», Сербінова і Пікеля «Медодайні рослини», Галунова і Пікеля «Типи пасічних будівель», Сербінова «Гнилець», Пікеля «Приладдя прибуткового бджільництва», Цесельського «Бджільництво», Райковського «Виведення бджолиних маток»⁴¹.

Однак найбільшим впливом на українських землях користувався осередок регіонального значення – Південно-Російське товариство бджільництва, до сфери діяльності якого входила переважна більшість місцевих товариств бджолярів. Осередок засновано у м. Київ у 1896 р. (16 лютого відбулося урочисте відкриття) з ініціативи й за головування громадського діяча, педагога, кандидата юридичних наук О. Андріяшева (заступники – Конопацький і Долженко, члени ради – Демущький і Болсунов) з метою поширення діяльності на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії⁴². Для поширення серед селянства раціонального бджільництва накреслено завдання: здешевлення бджолярського приладдя; видання низки брошур; відкриття (в перший рік діяльності) курсів із бджільництва; організація пересувної виставки, яка відразу ж почала демонструватися в повітах Чернігівської губернії; створення дослідної станції бджільництва (на перспективу)⁴³. Ставка у поширенні раціональ-

39 Там само. С. 31.

40 Миллер З. Крымское пчеловодство. *Южное хозяйство*. 1915, 15 мая, № 9. С. 280, 281.

41 Деятельность Русского общества пчеловодства. *Русский пчеловодный листок*. 1917, март, № 3. С. 98, 99.

42 Отдел І. Хроника. *Русский пчеловодный листок*. 1897, май, № 5. С. 142.

43 Андріяшев А. Письмо и записка о неудовлетворительном состоянии Южно-Русского пчеловодства и о мерах к его улучшению

ного (рамкового бджільництва) робилася на православне духівництво, яке вже тривалий час демонструвало прихожанам бджільники, а також сприяло відкриттю церковних і шкільних пасік; активно до бджільництва долучалися й сільські учителі.

З 1896 р. О. Андріяшев видавав «Щорічник бджільництва» з календарями, рисунками й додатками, редагував «Труды Южно-Русского общества пчеловодства» (які з 1903 р. замінили «Щорічник...») та журнал «Листок пчеловода», був автором низки брошур і статей з бджільництва: «Руководство к разумному пчеловодству» (1888), «Беседы по пчеловодству для народного чтения» (1897), «Упрощенное пчеловодство в рамочных ульях и дуплянках» (1898), «Правильное пчеловодное хозяйство» (1898), «Пчела и ее родичи» (1899), «Руководство для пасечников» (1903), в яких виступав прихильником відмови від роєбійної системи дупляного пасічникування, за якої бджоли знищувалися сірчаними парами задля видобутку меду. Зокрема, «Труды Южно-Русского общества пчеловодства» публікувалися 2 рази на рік за програмою: I. Постанови й розпорядження уряду щодо розвитку бджільництва й інформація про діяльність Ради і зібрань Південно-Російського товариства бджільництва; II. Повідомлення бджолярів про становище пасік; III. Огляд періодичних видань з бджільництва; IV. Переклади праць з бджільництва; V. Опис рослин-медоносів; VI. Дані про ціни на мед і вошину, дрібні замітки й повідомлення.

За клопотання О. Андріяшева було відкрито практичну школу бджільництва I-го розряду. Указом Імператора від 17 червня 1902 р. за поданням Міністерства землеробства Південно-Російському товариства бджільництва для відкриття школи в постійне користування виділено 5 дес. землі зі Збірно-Будаєвської державної лісової дачі поблизу залізничної станції Боярка. Міністерство дозволило тимчасово облаштувати навчальний заклад в орендованому приміщенні у м. Київ з виплатою по 1 200 руб. щорічно для утримання штату й закупівлю приладдя і літератури⁴⁴. О. Андріяшев відразу пожертвував для школи власну навчальну пасіку з усім майном на суму 5 473 руб.

Згідно з правилами школи, затвердженими Міністерством землеробства 10 вересня 1902 р., її метою було навчання бджільництву селян-пасічників і всіх осіб, які бажали ознайомитися з правильним веденням бджільництва, переважно у розбірних вуликах. Школа, заснована Південно-Російським товариством бджільництва, була підзвітною Міністерству землеробства, перебувала під наглядом урядового агронома Київської губернії; її бюджет складався зі щорічної субсидії від Міністерства землеробства, наданих засновником коштів, внесків від земств, товариств і приватних осіб. Курс навчання тривав 1 рік (з 1 жовтня) і складався з вивчення теорії бджільництва (історія галузі, життя бджоли і наукові основи догляду за нею); практичних занять пасічникування; навчання облаштуванню пасік; оглядових занять з городництва і садівництва. Теоретичні й ремісничі заняття відбувалися взимку; практичні – в теплу пору року. Програми викладання у школі розроблялися Радою товариства й затверджувалися Міністерством землеробства. Керівництво й учителі школи призначалися також товариством. При закладі функціонувала майстерня для виготовлення вуликів і бджолярського приладдя, склад, навчальна пасіка для практичних занять, бібліотека й музей. Навчання було безкоштовним; у кінці курсу учні складали іспит, товариство гарантувало випускникам допомогу в працевлаштуванні (за потреби)⁴⁵. У 1904 р. школа була переведена з Києва у новобудоване приміщення у Боярці. Навчальному закладу у 1909 р. присвоєно назву «Боярська школа бджільництва, садівництва та городництва ім. О. Андріяшева».

Після 1917 р. Боярська школа зазнала реорганізації у дворічну школу інструкторів бджільництва; кількість учнів збільшилася до 90 осіб. У 1920 р. її було перетворено на технікум бджільництва з 4-річним терміном навчання для 120 учнів. Задля організації пришкіль-

Председателя Совета Южно-Русского Общества пчеловодства А. Ф. Андряшева, читанная в общем собрании того общества 21-го сентября 1897 года. *Русский пчеловодный листок*. 1897, ноябрь, № 11. С. 340, 341.

44 Хроника по пчеловодству. Южно-Русское общество пчеловодства в г. Киев. *Русский пчеловодный листок*. 1902, октябрь, № 10. С. 249.

45 Там само. С. 250-252.

ного господарства урядом додатково виділено 126 га землі. У 1940 р. при технікумі відкрито відділення шовківництва, кількість студентів становила вже 240 осіб. Навчальний заклад мав добре обладнані лабораторії, чудову бібліотеку, музей бджільництва, навчальну пасіку⁴⁶. Він функціонує і сьогодні як Боярський фаховий коледж Національного університету біоресурсів і природокористування України (попередня назва – Боярський коледж екології природних ресурсів).

Після смерті О. Андріяшева у 1907 р. головою Південно-Російського товариства бджільництва став бджоляр, розробник унікальних методів пасічникування В. Ващенко, діяльність якого також була тісно пов'язана з Боярською школою бджільництва, який став її опікуном і меценатом. При товаристві діяли також щорічні місячні курси бджільництва, склад і механічна майстерня бджолярського приладдя, функціонував наглядовий комітет школи бджільництва⁴⁷.

До сфери діяльності Південно-Російського товариства бджільництва належала низка товариств місцевого значення:

у *Київській губернії* – Київське центральне товариство бджільництва (створене 1911 р.), Белілівське (з 1912 р., Бердичівський повіт), Вінцентівське (з 1909 р., Васильківський і Таршанський повіти), Мирівське (з 1912 р., с. Мирівка Київського повіту), Поліське (з 1912 р., м. Варовичі Радомишльського повіту), Сквирське (з 1912 р.), Валявське (з 1912 р., с. Городище Черкаського повіту), Мошенське (з 1910 р., с. Мошни Черкаського повіту), Сунківське (з 1912 р., с. Сунки Черкаського повіту), Чигиринське (створене у 1913 р.);

у *Подільській губернії* – Подільське (початкова назва Проскурово-Летичівське) товариство бджільництва, засноване у 1909 р. у м. Проскуров;

у *Полтавській губернії* – Полтавське губернське товариство бджільництва (створене у 1910 р.), Подільське (з 1907 р., с. Поділ Прилуцького повіту), Переяславське (з 1912 р., кількість членів до 1915 р. – 75; володіло пересувним музеєм, показовою пасікою, медоварним заводом, складом бджолярського приладдя, майстернею з виготовлення вошини, воску і вуликів). Саме Переяславський, Золотоніський і Лохвицький повіти губернії відзначалися високим розвитком бджільництва, де висів гречки до 1907 р. досягав 21 % відносно інших посівів⁴⁸, а виробництво меду у 1903 – 1907 рр. збільшилося майже в 1,5 разів;

у *Волинській губернії* – Житомирське (з 1913 р.), Кременецьке (з 1910 р.), Луцьке (з 1914 р.). Зокрема, у Кременецькому повіті, який був одним з найбільших бджолярських районів губернії, у м. Вишневець зусиллями місцевого бджоляра В. Фуговського у 1913 р. засновані показова пасіка та відкрито перші земські курси бджільництва⁴⁹. Кременецьке товариство бджільництва у м. Вишневець із 1914 р. започаткувало на власні кошти недільні курси, лектором на які запрошено І. Ковальова – знаного бджоляра, редактора-видавця Житомирського «Голосу пчеловода»⁵⁰. Облаштування показових пасік у Волинській губернії було головним завданням земств з 1914 р., для чого розроблено проект Положення про земські показові пасіки на Волині, схвалений губернською агрономічною нарадою 10 серпня 1913 р. і І з'їздом бджолярів губернії 14 вересня 1913 р. (так, у 1914 р. у м. Луцьк відкрито першу на все місто земську показову пасіку на 10 рамкових вуликів⁵¹). Для покращення бджолиних маток організовано їх безкоштовну роздачу бджолярам; пропонувані матки були вирощені у відкритому за кошти Міністерства землеробства розпліднику в Житомирі. Крім того, в окремих повітах Волинської губернії розпочато закладення на селянських полях показових ділянок з посівами

46 Боднарчук Г. Становлення та розвиток бджільництва в Україні: дис. ... канд. с.-г. наук: спец. 06.04.01 / Нац. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. С. 83, 84.

47 Демус І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. С. 235.

48 Хроника. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, июль-август. С. 150.

49 Товарищеские письма. *Голос пчеловода*. 1914, январь, № 1. С. 30.

50 Хроника. *Голос пчеловода*. 1914, апрель, № 7. С. 293.

51 Товарищеские письма. *Голос пчеловода*. 1915, февраль, № 3. С. 59.

медодайних рослин⁵². 1-е Волинське ощадно-позичкове товариство бджільництва (м. Житомир), окрім збутової діяльності, з 1914 р. зайнялося організацією показової пасіки, облаштуванням складу бджолярського приладдя, музею бджільництва, комплектуванням галузевої бібліотеки, організацією 2-тижневих курсів з бджільництва та виставки-базару⁵³.

Власні товариства бджільництва функціонували і в інших українських губерніях. Так, у *Бессарабській губернії* відоме Бендерське товариство бджільництва і шовківництва (створене у 1914 р.); у *Чернігівській губернії* у м. Сосниця у 1914 р. зареєстровано Сосницьке товариство бджільництва. Секція бджільництва функціонувала і при Чернігівському товаристві сільського господарства. У *Херсонській губернії* працювали, зокрема, Херсонське товариство бджільництва (створене у 1911 р. у складі 44 членів, володіло пересувним музеєм і показовою пасікою), у передмісті Херсону (м. Новий Буг) у 1914 р. засновано Ново-Буцьке товариство бджільництва у складі 53 членів. Надзвичайною популярністю користувався Комітет бджільництва Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії (м. Одеса Херсонська губ.), який регулярно організував для населення популярні загальнодоступні читання з бджільництва, облаштував навчально-показову пасіку, заснував кооперативне «товариство» бджолярів на паях, опікувався питаннями боротьби з фальсифікацією продукції бджільництва тощо⁵⁴.

Катеринославська губернія відома, зокрема, Лозовським товариством бджільництва (з 1913 р. станція Лозова Павлоградського повіту), Деконським (з 1913 р. станція Деконська Бахмутського повіту), Кінсько-Роздорівським і Запорізьким, створеними у 1911 р. Запорізьке товариство бджільництва обладнало 4 дослідних пасіки (одну – в м. Олександрівськ (колишня назва м. Запоріжжя), інші – в сусідніх селах) з невеликими галузевими книгозбірнями, складом приладдя. Завідувачем дослідної пасіки призначався член товариства, на якого покладалися обов'язки не лише доглядати за нею, а й допомагати місцевим селянам-бджолярам⁵⁵.

Одне з найперших і найбільших у цій губернії Катеринославське товариство бджільництва, зареєстроване у 1898 р. (до 1912 р. нараховувало у складі 129 осіб, на 1 січня 1915 р. – 86⁵⁶). Ідея відкриття осередку належала катеринославському бджоляру О. Кащенко та громадському діячу і бджоляру М. Новосельському, який протягом 1898 – 1911 рр. виконував функції скарбника товариства й редактора його друкованих видань. М. Новосельським розроблено статут товариства, подано клопотання про необхідність заснування журналу «Пчела», здійснено всю організаційну роботу з наповнення і формування видання⁵⁷. Проте інтриги в середині товариства змусили його натхненника і людину, на якій по суті трималася робота осередку протягом багатьох років, – М. Новосельського (почесного члена Катеринославського товариства любителів мисливства, Кременецького товариства бджільництва, члена-кореспондента Костромського, Казанського і Ярославського товариств бджільництва) залишити працю в ньому і перейти з 1911 р. до співпраці з художником і бджоляром Г. Берсом на посаду редактора новоствореного журналу «Пчеловодное хозяйство», який, ставши також знаковим і популярним у фаховому середовищі бджолярів, проіснував лише до 1914 р. і припинив вихід через відмову М. Новосельського його редагувати (знову ж таки внаслідок непорозумінь у редакції)⁵⁸. Віддаючи данину заслугам М. Новосельського перед бджолярською справою, громадськість виступила з ініціативою заснування у 1914 р. при Боярській школі бджільництва стипендії його імені, капітал на яку акумулювався 1-м Волинським ощадно-позичко-

52 Хроника. *Голос пчеловода*. 1914, январь, № 2. С. 81-82.

53 Кооперация. *Голос пчеловода*. 1914, март, № 6. С. 239, 240; Хроника. *Голос пчеловода*. 1914, апрель, № 7. С. 293.

54 Хроника. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1909, апрель, № 4. С. 123.

55 Из жизни наших кооперативов. Опытные пасеки Запорожского общества пчеловодства. *Голос пчеловода*. 1914, июнь, № 12. С. 487-492.

56 Отчет о деятельности Екатеринославского Общества пчеловодства за 1914 год. Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 9.

57 Михаил Казимирович Новосельский. *Голос пчеловода*. 1914, январь, № 2. С. 55, 56.

58 Там само. С. 57, 58.

вим товариством бджільництва в Житомирі. Стипендія видавалася учням школи 2 рази на рік⁵⁹.

Головою Катеринославського товариства бджільництва був місцевий агроном П. Кумов, секретарем – Є. Рохлін. Товариство утримувало бібліотеку, склад бджолярського приладдя (довгий час завідувачем якого був М. Новосельський), показову пасіку (до 1914 р. вона нарахувала 32 вулики⁶⁰), займалося збутом меду, друкувало журнал «Пчела» (видавався з 1899 р., після 1911 р. редактором призначено Я. Подгорського). На шпальтах видання містилися урядові розпорядження з питань бджільництва; бесіди з бджолярами; наукові статті, кореспонденція, огляди літератури, хроніка, протоколи товариства тощо⁶¹. Журнал був дуже популярним: наприклад, його тираж у 1912 р. досяг 821 примірника (найбільшими підписниками були повітові земства Катеринославської губернії (478 номерів), 239 примірників оплатно виписувалися приватними особами, 104 примірники розсилалося безкоштовно, зокрема науково-дослідним установам, інші ж примірники ішли на обмін або роздавалися слухачам сільськогосподарських курсів⁶²). У 1914 р. тираж «Пчелы» зріс до 1200 примірників кожного з випусків, яких друкувалося 11 – 12 щорічно⁶³. До 1914 р. була завершена робота над зібранням статистичних матеріалів про стан бджільництва в Катеринославській губернії і підготовлена брошура. Продовжувалися започатковані товариством систематичні лекції з бджільництва, які у 1914 р. прослухало 34 особи.

Продаж бджолярського приладдя і збут меду становили найбільшу статтю фінансових надходжень товариства, яке набуло славу бездоганного посередника між виробником і споживачем. Так, мед закуповувався не лише у бджолярів Катеринославської губернії, а й в інших місцевостях імперії; продавався переважно через роздрібну торгівлю міським жителям (оптовий продаж не розвинувся, хоча у планах товариства й була організація продажу меду партіями для шоколадних фабрик і кондитерських). Наприклад, у 1914 р. річний обіг меду здійснено на 17 021 руб. 20 коп. (у 1913 р. він складав 2 069 руб.)⁶⁴. Окрім того, активно велася торгівля вощиною, вуликами, прямиками.

За поданням інструктора з бджільництва Полтавської губернії І. Корабльова (автора багатьох праць, у подальшому – викладача, керівника курсів бджільництва й завідувача пасікою Уманського училища садівництва і землеробства, розробника плану розвитку галузі бджільництва для всієї України) у кінці 1902 р. і рішенням Міністерства землеробства від 10 лютого 1903 р. відкрито Відділення бджільництва Полтавського товариства сільського господарства (в тогочасній літературі воно часто фігурувало під назвою «Полтавське товариство бджільництва»). Нарховувало 160 членів; головою обрано Г. Данковського, скарбником – Ю. Фісуна, секретарем – І. Корабльова⁶⁵. Як засвідчив звіт за перший рік діяльності відділення, у планах його членів було відкриття музею і заснування власного друкованого органу, налагодження постачання бджолярів насінням медодайних рослин. Однак до 1907 р. вдалося лише заснувати склад для постачання за пільговими умовами бджолярів необхідним приладдям, показову артільну пасіку, бібліотеку.

До 1907 р. склад відділення збільшився до 170 осіб, членами були В. Альховський, О. Шуберт, І. Бородай, Ю. Соколовський, Г. Титаренко, Л. Семко-Савойський, П. Смірнов (секретар)⁶⁶. Зокрема, цього ж року відділення взяло участь у виставці бджільництва у Києві, де представило оригінальну пересувну виставку-музей.

59 Вопросы дня. Положение о капитале и стипендии имени М. К. Новосельского. *Голос пчеловода*. 1914, март, № 5. С. 179-180.

60 Отчет о деятельности Екатеринославского Общества пчеловодства за 1914 год. Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 5.

61 Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год / Под ред. В. В. Морачевского. Петроград: В. Ф. Киришбанума, 1915. С. 96, 97.

62 Хроника. Местная. О деятельности Екатеринославского общества пчеловодства в 1912 году. *Южное хозяйство*. 1913, июль, № 14. С. 448.

63 Отчет о деятельности Екатеринославского Общества пчеловодства за 1914 год. Екатеринослав: Тип. К. А. Андрущенко, 1915. С. 4.

64 Там само. С. 6.

65 Отчет о деятельности отделения пчеловодства Полтавского общества сельского хозяйства за 1903 год. Полтава: Тип. М. Л. Старожижского, 1904. С. 3, 5.

66 Хроника. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, сентябрь № 13. С. 219-220.

Відділенням систематично порушувалося питання про відкриття в Полтавській губернії школи бджільництва. Членами активно проводилася науково-дослідна робота. Наприклад, Є. Фісун демонстрував спосіб штучного виведення маток, П. Смірнов у Лубнах на пасіці проводив досліди з денатурації цукру для корму бджолам. Вчені-бджолярі друкували власні дослідження у журналі «Хуторянин».

У 1908 р. представлено проєкт П. Смірнова про заснування дослідної навчально-показової пасіки для практичного бджільництва (про важливість такої пасіки неодноразово наголошувалося на засіданнях Полтавського товариства сільського господарства ще з 1904 р.). Проєкт передбачав організацію пасіки через посередництво Полтавського товариства сільського господарства при дослідному полі губернського земства і про видачу коштів на облаштування бджільника й купівлю інвентаря – 600 руб. одноразово і по 300 руб. щорічно для найму майстра-столяра, а також на пасіку 200 руб. – для проведення експериментів під час курсів бджолярів⁶⁷. Члени товариства з ентузіазмом зустріли таку пропозицію, наголошуючи на можливостях у випадку відкриття пасіки, використання приладів дослідного поля для облаштування дослідів з медоносами. Ю. Фісун звернув увагу також на необхідності відкриття урядом станції бджільництва як спеціально-наукової установи для потреб бджолярів регіону й загалом – широкої мережі практичних дослідних і суто наукових пасік на чолі з загально-російською дослідною станцією бджільництва, а також актуалізував на необхідності спеціального закону про бджільництво, який би відповідав тогочасним потребам зазначеної галузі сільського господарства. Крім того, він обґрунтував важливість опублікування губернськими урядовими інстанціями накопиченої за десятки років статистики бджільництва та висновків, здобутих науково-практичним експериментальним методом вивчення галузі, які б стали корисними як для учнів сільськогосподарських навчальних закладів і фахівців дослідних станцій і полів, так і для місцевих бджолярів-практиків⁶⁸.

Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва (згодом – Відділення бджільництва або II відділення Південно-Російського товариства акліматизації) було створене у 1888 р. за ініціативою Ю. Мосолова, який став його очільником. Товариством придбано невелику бджолярську колекцію, на хуторі голови облаштовано пасіку. Проте у зв'язку з від'їздом з міста у 1891 р. Ю. Мосолова фактично припинило діяльність. Робота осередку поновилася з 1896 р. під головуванням тодішнього наглядча Державівської сільськогосподарської школи, бджоляра В. Ломакіна, заступника – зоолога О. Брандта, але вже в статусі відділення Південно-Російського товариства акліматизації, за приєднання до якого проголосувало більшість членів. Південно-Російське товариство акліматизації розпочало роботу з облаштування музею бджільництва та пасіки з медоносними рослинами. Колекція Ю. Мосолова була перевезена до зоологічного кабінету Харківського університету⁶⁹.

Відзначимо практичну діяльність В. Ломакіна з виготовлення у власній майстерні якісного приладдя для ведення бджільництва і штучної вошини, які з початку 1890-х рр. на численних виставках в Російській імперії й на міжнародній виставці в Чикаго посідали призові місця. У кінці XIX ст. в Росії існувало лише кілька таких майстерень: у Вятському губернському земстві, влаштованій І. Шавровим; у музеї бджільництва Вердеревського у Санкт-Петербурзі; комісіонерство «Робітник» і магазин Руського товариства бджільництва; виробництво бджолярського приладдя при Череповецькому й Південно-Російському товариствах бджільництва. Проте вони навіть не могли конкурувати за технікою виробництва з майстернею В. Ломакіна у Харкові, яка функціонувала на території Харківського землеробського

67 Фісун Е. Пчеловодство. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, январь № 3. С. 72; Хроника. *Вестник Русского общества пчеловодства*. 1909, март, № 3. С. 77.

68 Фісун Е. Пчеловодство. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1909, февраль, № 4. С. 99-100.

69 Хроника. Южно-русское общество акклиматизации. Отделение II. Харьковское общество пчеловодов и любителей пчеловодства. Журнал заседания 11 мая 1896 г. Журнал заседания 13 ноября 1896 г. *Южно-русская сельскохозяйственная газета*. 1896. № 48. С. 586.

училища. «Всі його вироби, удосконалені ним самим, являють собою ...самобутні витвори, що користуються заслуженою увагою», – писалося на шпальтах періодики⁷⁰.

Діяльність товариства на початку ХХ ст. характеризувалася як доволі інертна. Набрала обертів лише після переведення до Харкова досвідченого бджоляра В. Ільїнського, який почав активно читати лекції та проводити демонстрації на пасіці. Він і очолив товариство. З осені 1908 р. місцеві бджоляри відновили регулярні засідання; вирішено ряд питань, зокрема, щодо організації бродіння меду, його комісійного продажу, пошуку кращих місць для збуту, застосування і перевірки прогресивних способів ведення бджільництва, запрошення знайомих пасічників для організації раціональних прийомів бджільництва⁷¹.

На засіданнях товариства розглядалися питання про наукові основи медоваріння і чистої культури дріжджів (доповіді Кирилова і Ситнікова); розроблено наукові прийоми отримання медового вина без кип'ятіння (холодним способом). Харківські бджоляри клопотали перед міністерствами землеробства і фінансів про безакцизний дозвіл продажу медового вина на кшталт фруктового, яким користувалися садоводи, що сприяло б розвитку кустарного медоваріння⁷². Товариством організовано постійно діючі курси для ознайомлення з раціональними способами ведення бджільництва, ринками збуту медової продукції, найзручнішими конструкціями вуликів тощо. У планах було відкриття школи бджолярів і майстерні з виготовлення бджолярського приладдя⁷³.

У 1911 р. відділення, головою якого став С. Кузнецов, товарищем голови – В. Ільїнський, опікувалося бібліотекою, складом бджолярського приладдя, музеєм, який складався більше, ніж зі 150 експонатів і щорічно приймав у середньому по 30 тис. відвідувачів⁷⁴. Курси бджільництва, які проводив місцевий урядовий інструктор А. Поливода, були розраховані переважно на вчителів, які в подальшому у власних школах організовували пасіки та викладали бджільництво.

Навчальна пасіка розташовувалася на території станції бджільництва і шовківництва Південно-Російського товариства акліматизації й на 1 січня 1911 р. складалася із 33 бджолиних сімей⁷⁵. Пасіка мала контрольні вулики, де організовувалися досліди. Використовувалася як місце практичних занять для слухачів курсів й була відкритою для широкого кола відвідувачів. У визначені дні її завідувач В. Дьяков-Новиков демонстрував публіці процеси огляду вуликів, підкормку, штучне роїння бджіл тощо.

Організована відділенням товариства 25 серпня – 14 вересня 1911 р. самостійна виставка бджільництва (не в статусі відділу на сільськогосподарських виставках, як зазвичай) стала першою подібною у Харківській губернії, на яку свої медалі та премії зголосилися виділити не лише Південно-Російське товариство акліматизації, а й Російське товариство бджільництва, Харківське товариство сільського господарства, Міністерство землеробства (останнє асигнувало 400 руб. на облаштування павільйонів). На виставці презентовано 22 експонати: 18 від Харківської губернії (повіти Харківський, Валківський, Вовчанський, Зміївський, Богодухівський, Лебединський), 2 – від Курської, 1 – від Вятської⁷⁶. Виставка проводилася по відділах: бджолярське приладдя (відзначено прилади для переробки воску та виготовлення штучної вошини фірми Ломакіна; пристрій для плавки воску конструкції Дзюби; вулик Дадана, власноручно сконструйований селянином Кожушко); медодайні рослини (велику колекцію представила пасіка Харківського землеробського училища); продукти бджільництва,

70 Отдел I. Хроника. От редактора «Русского пчеловодного листка». *Русский пчеловодный листок*. 1899, октябрь, № 10. С. 294.

71 Пчеловодство. Из жизни Харьковского общества пчеловодства. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, сентябрь № 12. С. 189.

72 Пчеловодство. К вопросу о медоварении. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, ноябрь № 18. С. 310-311.

73 Пчеловодство. Организация в Харькове курсов по пчеловодству. *Вестник Южно-Русского животноводства*. Полтава, 1908, деф. кабрь, № 20. С. 358.

74 Отчет за 1911 год / Южно-русское общество акклиматизации. Второе отделение; Харьковское общество пчеловодства и любителей пчеловодства. Харьков: Тип. «Печатное искусство», 1912. С. 5, 6.

75 Там само. С. 6.

76 Там само. С. 12.

де демонструвалося велике розмаїття сортів меду і вощини; вироби з воску, меду, прополісу; посуд для меду; науковий і навчально-педагогічний. Виставку відвідало 7 100 дорослих і 2 900 дітей і учнів, не рахуючи групових безкоштовних відвідувачів⁷⁷.

Відділи бджільництва функціонували і при багатьох інших сільськогосподарських товариствах, зокрема дрібнорайонних. При багатьох із них відкривалися «товарищества» для збуту продуктів бджільництва. Так, Харківське «товарищество» бджільництва, засноване у 1914 р. для «розвитку вітчизняного промислового бджільництва і боротьби зі зростаючою фальсифікацією меду й воску», займалося продажем продукції бджільництва через власну крамницю, а також «звільненням ...внутрішнього ринку від...промислової німецької кабали», адже, за даними статистики, через відсутність власного налагодженого промислового бджільництва Російська імперія змушена замовляти в Німеччині для заводів з виготовлення свічок величезну кількість воску⁷⁸. Харківське «товарищество» бджільництва було визнано єдиним в українських губерніях, яке ставило завданням боротьбу з фальсифікацією меду, в результаті чого прибуток від продажу у товариських крамницях меду, який піддавався постійним аналізам в лабораторії міста, досяг колосальних на той час розмірів (одноденна виручка сягала 40-60 руб.)⁷⁹.

Висновки.

Загалом до другої половини 1910-х рр. бджільництво перетворилося на вагому галузь сільського господарства, яке давало країні певний економічний прибуток, хоча раціональним бджільництвом могли похвалитися далеко не всі регіони Російської імперії. Створено мережу товариств бджолярів, показових і навчальних пасік. Постала нагальна необхідність заснування спеціальної дослідної установи з бджільництва, основним завданням якої стала б організація систематичної наукової роботи, дослідів і спостережень, введення раціонального практичного бджільництва і поширення всесторонніх знань про практику й теорію бджільництва, підготувала б достатній контингент фахівців. Заслуга товариств бджільництва полягала у систематичних клопотаннях перед урядом як про заснування спеціальних нижчих практичних шкіл бджільництва, викладання цього предмету у середніх і вищих сільськогосподарських навчальних закладах, так і про необхідність проведення періодичних курсів і виставок, розповсюдження зразкових пасік. Громадськість через товариства бджолярів піклувалася про поширення серед населення знань з бджільництва шляхом організації навчальних закладів, зразкових і навчальних пасік, пересувних і стаціонарних музеїв і виставок, курсів, публічних лекцій, діяльності приватних і державних інструкторів тощо. Було започатковано збір статистики з бджільництва у межах усєї Російської імперії. Розпочалося відкриття шкіл медоваріння і зняття акцизних зборів на мед, напої і цукор для підгодовування бджіл, здешевлення вартості бджолярського приладдя, почали влаштовуватися т. зв. «медові неділі» як засіб популяризації і збуту меду, а також – як засіб боротьби з його фальсифікацією; висунуто пропозицію, щоб з метою попередження поширення фальсифікату організувати проведення аналізів продуктів бджільництва у міських лікувальних і санітарних лабораторіях і в лабораторіях навчальних закладів. Займаючись науково-дослідною діяльністю, члени товариств активно вивчали захворювання бджіл, зокрема гнилець, і заходи боротьби з ними. Напрацьовувалася програма мережі галузевих дослідних станцій в імперії.

References:

1. Andriyashv, A. (1897). Pismo i zapiska o neudovletvoritelnom sostoyanii Yuzhno-Russkogo pchelovodstva i o merah k ego uluchsheniyu Predsedatelya Soveta Yuzhno-Russkogo Obschestva pchelovodstva A. F. Andriyashva, chitannaya v obschem sobranii togo obschestva 21-go sentyabrya 1897 goda [Letter and note on the unsatisfactory state of South Russian beekeeping and measures to

⁷⁷ Там само. С. 17.

⁷⁸ Из жизни наших кооперативов. Харьковское пчеловодное товарищество. *Голос пчеловода*. 1915, февраль, № 3. С. 68.

⁷⁹ Хроника. *Русский пчеловодный листок*. 1915, март, № 3. С. 115.

improve it by the Chairman of the Council of the South Russian Beekeeping Society A. F. Andryashev, read at the general meeting of that society on September 21, 1897]. *Russkiy pchelovodnyi listok* [Russian Beekeeping Leaflet], november, 11, 335-342. [in Russian].

2. Bodnarchuk, H. (2011). Stanovlennia ta rozvytok bdzhilnytstva v Ukraini. [Formation and development of beekeeping in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Borodai, I. (2009). Stanovlennia ta rozvytok naukovykh osnov bdzhilnytstva v Ukraini [Formation and development of scientific foundations of beekeeping in Ukraine]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography], 4. [in Ukrainian].

4. Verhunov, V. (2009). Ahronomiia i stanovlennia nauky pro tvarynnytstvo na terenakh Ukrainy ta Frantsii (druga polovyna XVIII st. – 1917 rik): monohrafiia [Agronomy and the formation of the science of animal husbandry in the territories of Ukraine and France (the second half of the 18th century – 1917): monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka. [in Ukrainian].

5. *Voprosy dnia. Polozhenie o kapitale i stipendii imeni M. K. Novoselskogo* [Questions of the day. Regulations on the capital and scholarship named after M.K. Novoselsky]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], march, 5, 179-180. [in Russian].

6. Deineka, M. (2022). Rozvytok vitchyznianoho bdzhilnytstva v svitovomu konteksti: istorychni vikhy [Development of domestic beekeeping in the world context: historical milestones]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography], 1. 156-169. [in Ukrainian].

7. Demuz, I., & Chalavan, V. (2023). Silskohospodarski tovarystva na terenakh Ukrainy u 1920-kh rr. – XXI st.. [Agricultural societies on the territory of Ukraine in the 1920s – 21st century]. Kyiv [in Ukrainian].

8. Deyatelnost Russkogo obschestva pchelovodstva [Activities of the Russian Beekeeping Society]. (1917). *Russkiy pchelovodnyi listok* [Russian Beekeeping Leaflet], march, 3, 98-100. [in Russian].

9. Zhurnal Obshego sobraniya Russkogo obschestva pchelovodstva 21 –go yanvarya 1897 g. [Journal of the General Meeting of the Russian Beekeeping Society, January 21, 1897]. (1897). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], March 15, 6, 179-182. [in Russian].

10. Iz deyatelnosti otdelov Russkogo obschestva pchelovodstva v 1896 g. [From the activities of the departments of the Russian Beekeeping Society in 1896]. (1897). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], august-september, 11-12, 394-397. [in Russian].

11. Iz deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva [From the activities of the Russian Beekeeping Society]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], july, 7, 277-280. [in Russian].

12. Iz deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva [From the activities of the Russian Beekeeping Society]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], august, 8, 310-314. [in Russian].

13. Iz zhizni nashih kooperativov. Opyitnyie paseki Zaporozhskogo obschestva pchelovodstva [From the life of our cooperatives. Experimental apiaries of the Zaporizhzhya Beekeeping Society]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], july, 12, 487-492. [in Russian].

14. Iz zhizni nashih kooperativov. Harkovskoe pchelovodnoe tovarishestvo [From the life of our cooperatives. Kharkiv beekeeping partnership]. (1915). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], february, 3, 67-69. [in Russian].

15. Kooperatsiya [Cooperation]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], march, 6, 237-241. [in Russian].

16. Kooperatsiya. Kak osnovat i vesti pchelovodnoe obschestvo [Cooperation. How to establish and run a beekeeping society]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], march, 5, 201-206. [in Russian].

17. Miller, Z. (1915). Krymskoe pchelovodstvo [Crimean beekeeping]. *Yuzhnoe hozyaystvo* [Southern farm]. May 15, 9, 280-282. [in Russian].

18. Mihail Kazimirovich Novoselskiy [Mikhail Kazimirovich Novoselsky]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], january, 2, 53-58. [in Russian].
19. Artemovskiy, L. (1896). Nuzhdyi shelkovodstva i pchelovodstva v rayone deyatelnosti Kievskogo obschestva selskogo hozyaystva [Needs of sericulture and beekeeping in the area of activity of the Kyiv Agricultural Society] Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
20. *Osnovopolozhnyky, vitchyzniani vcheni ta praktyky v haluzi bdzhilnytstva Ukrainy* [Founders, domestic scientists and practitioners in the field of beekeeping of Ukraine]. (2014). Kyiv. [in Ukrainian].
21. Ot Soveta [From the Council]. (1909). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society]. 1909, april, 4, 113-115. [in Russian].
22. Otdel, I. Hronika. Ot redaktora «Russkogo pchelovodnogo listka» [Section I. Chronicle. From the editor of the «Russian Beekeeping Leaflet»]. (1899). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], october, 10, 291-298. [in Russian].
23. Otdel I. Hronika [Section I. Chronicle]. (1897). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], september, 9, 267-272. [in Russian].
24. Otdel I. Hronika [Section I. Chronicle]. (1897). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], may, 5, 139-142. [in Russian].
25. Otchet za 1911 god / Yuzhno-russkoe obschestvo akklimatizatsii. Vtoroe otdelenie; Harkovskoe obschestvo pchelovodstva i lyubiteley pchelovodstva [Report for 1911 / South Russian Acclimatization Society. Second Section; Kharkiv Society of Beekeeping and Beekeeping Lovers]. (1912). Harkov. [in Russian].
26. Otchet Krymskogo otdela Russkogo obschestva pchelovodstva za 1898 god [Report of the Crimean Department of the Russian Beekeeping Society for 1898]. (1899). *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva* [Notes of the Simferopol Department of the Imperial Russian Horticultural Society], X, 26-31. [in Russian].
27. Otchet o deyatelnosti Ekaterinoslavskogo Obschestva pchelovodstva za 1914 god [Report on the activities of the Yekaterinoslav Beekeeping Society for 1914]. (1915). Ekaterinoslav. [in Russian].
28. Otchet o deyatelnosti otdeleniya pchelovodstva Poltavskogo obschestva selskogo hozyaystva za 1903 god [Report on the activities of the beekeeping department of the Poltava Agricultural Society for 1903]. (1904). Poltava. [in Russian].
29. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva za 1907 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society for 1907]. (1908). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], April-may, 4–5, 112-142. [in Russian].
30. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva za 1912 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society for 1912]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], december, 12, 447-458. [in Russian].
31. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva za 1912 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society for 1912]. (1913). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], november, 11, 400-407. [in Russian].
32. Otchet o deyatelnosti Russkogo obschestva pchelovodstva s 1 yanvarya 1898 po 31 yanvarya 1899 g. [Report on the activities of the Russian Beekeeping Society from January 1, 1898 to January 31, 1899.]. (1899). Sankt-Peterburg. [in Russian].
33. Polishchuk, V. (2005). Pasichnytska osvita i rozvytok bdzhilnytstva v Ukraini [Beekeeping education and development of beekeeping in Ukraine]. *Naukovyi visnyk AN VShU* [Scientific Bulletin of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine], 3 (29), 3-9. [in Ukrainian].
34. (1896). Proizvoditelnyie silyi Rossii. Kratkaya charakteristika razlichnyih otrasley truda – sootvetstvenno klasifikatsii vystavki. Sostavleno pod obschey redaktsiey direktora Departamenta trgovli i manufaktur V. I. Kovalevskogo [Productive forces of Russia. Brief characteristics of various branches of labor – according to the exhibition classification. Compiled under the general editorship of the Director of the Department of Trade and Manufactures V. I. Kovalevsky]. Sankt-Peterburg. Otdel III. Domashnie zhivotnyie [Section III. Domestic animals]. [in Russian].

35. Pchelovodstvo. Iz zhizni Harkovskogo obschestva pchelovodstva [Beekeeping. From the life of the Kharkiv Beekeeping Society]. (1908). *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, september, 12, 189. [in Russian].
36. Pchelovodstvo. K voprosu o medovarenii [Beekeeping. On the issue of honey production]. (1908). *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, november, 18, 310-311. [in Russian].
37. Pchelovodstvo. Organizatsiya v Harkove kursov po pchelovodstvu [Beekeeping. Organization of beekeeping courses in Kharkiv]. (1908). *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, december, 20, 358. [in Russian].
38. Rozov, S. (1972). Ocherki po istorii otechestvennogo pchelovodstva [Essays on the history of domestic beekeeping]. Nauchno-issledov. In-t pchelovodstva. Vestnik. № 21. Sapozhok: Ryazanskoe otделение izd-va «Moskovskiy rabochiy». [in Russian].
39. Sylka, O. (2015). Tovarystva bdzholiariv yak vyd ahroprosvitnytskykh obiednan Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Associations of beekeepers as a type of agro-educational associations of Ukraine (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu* [Herald of Cherkasy University], 9 (342), 108-112. [in Ukrainian].
40. Skurativskiy, V. (2005). «Ia vas, bdzholy, blahoslovliayu...» «I bless you, bees...». Kyiv. [in Ukrainian].
41. Skurativskiy, V. (1998). Kukhol medu: monohrafiya, chastyna persha [A cup of honey: monograph, part one]. Kyiv. [in Ukrainian].
42. Morachevsky, V. (Eds.). (1915). Spravochnik po selskohozyaystvennoy periodicheskoy pechati na 1915 god [Handbook of agricultural periodicals for 1915]. Petrograd [in Russian].
43. Morachevsky, V. (Eds.). (1916). Spravochnye svedeniya o selskokhozyaystvennykh obshchestvakh po dannym na 1915 god [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. [in Russian].
44. Tovarisheskie pisma [Comradely letters]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], 1914, january, 1, 30. [in Russian].
45. Tovarisheskie pisma [Comradely letters]. (1915). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], february, 3, 59. [in Russian].
46. Fisun, E. (1909). Pchelovodstvo [Beekeeping]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, january, 3, 72-73. [in Russian].
47. Fisun, E. (1909). Pchelovodstvo [Beekeeping]. *Vestnik Yuzhno-Russkogo zhivotnovodstva* [Bulletin of South Russian Animal Husbandry]. Poltava, february, 4, 99-100. [in Russian].
48. Harchuk, L., Bondarchuk, G., MIschenko, O., & Romanenko, L. (2022). Blagodiynik i patriot [Philanthropist and patriot]. *Bdzhilnitstvo Ukrayini* [Beekeeping of Ukraine], issue 9, 114-117. [in Russian].
49. Hronika po pchelovodstvu. Yuzhno-Russkoe obschestvo pchelovodstva v g. Kiev [Chronicle of beekeeping. South-Russian society of beekeeping in Kyiv]. (1902). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], october, 10, 249-252. [in Russian].
50. Hronika [Chronicle]. (1909). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], april, 4, 123-124. [in Russian].
51. Hronika [Chronicle]. (1909). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society], march, 3, 76-78. [in Russian].
52. Hronika [Chronicle]. (1908). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society]. Poltava, July-august, 149-151. [in Russian].
53. Hronika [Chronicle]. (1908). *Vestnik Russkogo obschestva pchelovodstva* [Bulletin of the Russian Beekeeping Society]. Poltava, september, 13, 219-220. [in Russian].
54. Hronika [Chronicle]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], april, 7, 293. [in Russian].

55. Hronika [Chronicle]. (1914). *Golos pchelovoda* [The Voice of the Beekeeper], January, 2, 81-82. [in Russian].
56. Hronika. Mestnaya. O deyatelnosti Ekaterinoslavskogo obschestva pchelovodstva v 1912 godu [Chronicle. Local. On the activities of the Yekaterinoslav Beekeeping Society in 1912]. (1913). *Yuzhnoe hozyaystvo* [Southern farm], July, 14, 448-450. [in Russian].
57. Hronika. Po Rossii. Moskovskiy muzey pchelovodstva [Chronicle. Across Russia. Moscow Museum of Beekeeping]. (1913). *Yuzhnoe hozyaystvo* [Southern farm], December 31, 24, 858. [in Russian].
58. Hronika [Chronicle]. (1915). *Russkiy pchelovodnyiy listok* [Russian Beekeeping Leaflet], March, 3, 113-116. [in Russian].
59. Hronika. Yuzhno-russkoe obschestvo akklimatizatsii. Otdelenie II. Harkovskoe obschestvo pchelovodov i lyubiteley pchelovodstva. Zhurnal zasedaniya 11 maya 1896 g. Zhurnal zasedaniya 13 noyabrya 1896 g. [Chronicle. South-Russian Acclimatization Society. Section II. Kharkiv Society of Beekeepers and Beekeeping Lovers. Minutes of the meeting of May 11, 1896. Minutes of the meeting of November 13, 1896.]. (1896). *Yuzhno-russkaya selskohozyaystvennaya gazeta* [South Russian Agricultural Newspaper], 48, 586-587. [in Russian].
60. Yurchenko, T. (1926). *Korotkyi narys istorii ukrainskoho pasichnytstva* [A brief outline of the history of Ukrainian beekeeping]. Pryluky. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2024

